IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

A Comparative Study of Narratives in Upanishads and Puranas

उपनिषत्सु पुराणेषु च विद्यमानानाम् आख्यानानां तौलनिकमध्ययनम्

Rakesh MR
Research Scholar
Karnataka Samskrita University

Abstract: अस्मिन् अनुसंधाने उपनिषत्सु पुराणेषु च विद्यमानानाम् आख्यानानां तौलनिकमध्ययनं क्रियते। उपनिषदः प्रायः दार्शनिकतत्त्वप्रदर्शनपराः सन्ति, यत्र आख्यानानि ब्रह्मविद्याया आत्मविद्याया च प्रतिपादनाय साधनरूपेण उपयुज्यन्ते। पुराणेषु तु तदेव तत्त्वं लोकानुग्रहार्थं सरलरूपेण, भक्तिरसप्रधानतया, धर्मोपदेशपरकथारूपेण च निरूप्यते ।
अध्ययनेऽस्मिन् यम-नचिकेतोपाख्यानम्, श्वेतकेतुचरितम्, इन्द्रविरोचनसंवादः इत्यादीनि प्रमुखान्याख्यानानि आदर्शरूपेण स्वीकृत्य तेषां विषयविस्तारः, शैलीवैशिष्ट्यम्, तात्त्विकगाम्भीर्यम्, तथा लोकप्रभावश्च विश्लेष्यते। एतादृशेन तुलनात्मकदृष्ट्या उपनिषदां दार्शनिकगाम्भीर्यं पुराणानां कथासौकर्यं च प्रकाशते ।

अन्ते च सिद्ध्यति यत् उपनिषदः तत्त्वज्ञानस्य मूलस्रोतः सन्ति, पुराणानि तस्यैव तत्त्वस्य जनमानसे प्रसारणाय प्रभावकराणि साधनानि इति। अतः उभयोः परम्परयोः अध्ययनं भारतीयवाङ्मयपरम्परायाः विकासक्रमस्य अवगमने अत्यन्तोपयोगि भवति ।

Keywords - उपनिषदः, पुराणानि, आख्यानम्, तौलनिकमध्ययनम्, भारतीयदर्शनम्, ब्रह्मविद्या, आत्मविद्या, तत्त्वज्ञानम् |

प्रस्तावना - भारतीयवाङ्मये उपनिषदः पुराणानि च अत्यन्तमहत्त्वपूर्णग्रन्थरूपेण प्रतिष्ठितानि सन्ति। उपनिषदः ब्रह्मविद्याया आत्मविद्याया च प्रतिपादकाः दार्शनिकग्रन्थाः सन्ति, येन मानवजीवनस्य परमलक्ष्यं मोक्षः इति विवृण्वन्ति। पुराणानि तु तदेव तत्त्वं कथारूपेण, भक्तिरससमन्वितेन च जनसामान्यस्य बोधाय प्रस्तुवन्ति ।

उपनिषत्सु अनेकानि आख्यानानि संवादरूपेण, प्रतीकरूपेण च तत्त्वज्ञानस्य प्रकाशनाय प्रयुक्तानि दृश्यन्ते। यथा यम-नचिकेतसंवादः, श्वेतकेतूपाख्यानम्, इन्द्रविरोचनसंवादश्च। एतेषां आख्यानानां पौराणिकपरम्परायां अपि विविधरूपेण विकासः दृश्यते ।

अतः उपनिषदां पुराणानां च आख्यानानां तुलनात्मकं अध्ययनं कृत्वा भारतीयदर्शनस्य, धार्मिकपरम्परायाः, साहित्यिकविकासस्य च सम्यगवबोधः सम्भवति। अस्य अध्ययनस्य माध्यमेन दार्शनिकचिन्तनस्य कथारूपेण समाजे प्रसारः कथं जातः इति अपि स्पष्टतया ज्ञायते ।

तस्मात् अस्य शोधकार्यस्य मुख्योद्देश्यः उपनिषत्सु पुराणेषु च विद्यमानानाम् आख्यानानां तात्त्विकं, साहित्यिकं, सांस्कृतिकं च तुलनात्मकं विश्लेषणं कर्तुम् इति ।

उद्देश्याः (Objectives)

अस्य शोधकार्यस्य प्रमुखोद्देश्याः निम्नलिखिताः सन्ति—

1. उपनिषत्सु पुराणेषु च विद्यमानानाम् आख्यानानां सङ्कलनं कर्तुम्।
2. उपनिषदिकपौराणिकाख्यानानां तात्त्विकस्वरूपस्य विवेचनं कर्तुम्।
3. उभयत्र प्रयुक्तानां आख्यानानां शैलीवैशिष्ट्यस्य तुलनात्मकं विश्लेषणं कर्तुम्।
4. दार्शनिकतत्त्वानां कथारूपेण प्रसारस्य प्रक्रियाम् अवगन्तुम्।
5. भारतीयदर्शनपरम्परायां आख्यानानां शैक्षिक-सांस्कृतिकमहत्त्वं प्रकाशयितुम्।

अनुसन्धान-पद्धतिः (Research Methodology)

अस्मिन् अनुसंधाने वर्णनात्मक-तुलनात्मकपद्धतिः (Descriptive and Comparative Method) अवलम्बिता। उपनिषदः पुराणानि च प्राथमिकस्रोताः (Primary Sources) रूपेण स्वीक्रियन्ते। तेषां व्याख्याग्रन्थाः, अनुसन्धान-लेखाः, समालोचनात्मकग्रन्थाश्च द्वितीयकस्रोताः (Secondary Sources) रूपेण उपयुज्यन्ते। आख्यानानां चयनं विषयसाम्यं, तत्त्वप्राधान्यं, दार्शनिकगाम्भीर्यं च आधार्य कृतम्। चयनितानां आख्यानानां विषयवस्तु, उद्देश्यं, प्रतीकात्मकतत्त्वं, सामाजिकप्रभावश्च तुलनात्मकदृष्ट्या विश्लेष्यते।

विषयवस्तुतुलना (Thematic Comparison)

उपनिषत्सु आख्यानानि मुख्यतया ब्रह्मविद्याया आत्मविद्याया च प्रतिपादनाय प्रयुक्तानि सन्ति। तेषु आत्मब्रह्मैक्यस्य, मोक्षसाधनस्य, अविद्याविद्याविवेकस्य च विशेषः दृश्यते। पुराणेषु तु एते एव विषयाः भक्तिधर्मकर्मसमन्वितरूपेण निरूपिताः सन्ति।

अतः उपनिषदिकाख्यानानि गूढदार्शनिकस्वभावयुक्तानि सन्ति, पौराणिकाख्यानानि तु सरललोकग्राह्यरूपेण विकसितानि इति निष्कर्षः लभ्यते।

शैलीतुलना (Stylistic Comparison)

उपनिषदिकाख्यानानि प्रायः संवादरूपेण, संक्षिप्तभाषया, प्रतीकात्मकशैलीया च रचितानि सन्ति। पुराणेषु तु विस्तृतकथाविन्यासः, भावप्रधानवर्णनम्, अलङ्कारप्रयोगः, भक्तिरसप्राधान्यं च दृश्यते।

एतेन ज्ञायते यत् उपनिषदः बौद्धिकचिन्तनप्रधानाः, पुराणानि तु भावात्मकसाहित्यप्रधानानि सन्ति।

तात्त्विकदृष्ट्या तुलना (Philosophical Comparison)

उपनिषदः अद्वैतदर्शनप्रधानाः सन्ति, यत्र ब्रह्मैव परमार्थः इति प्रतिपाद्यते। पुराणेषु तु सगुणब्रह्मोपासना, ईश्वरभक्तिः, अवतारवादः च प्रमुखरूपेण निरूप्यते।

तथापि उभयत्र मोक्षप्राप्तिः परमलक्ष्यरूपेण स्वीक्रियते।

उद्देश्यतुलना (Purpose-Oriented Comparison)

उपनिषदिकाख्यानानां मुख्योद्देश्यः ज्ञानप्रदानम् आत्मसाक्षात्कारः च अस्ति। पुराणिकाख्यानानां तु धर्मप्रवर्तनम्, भक्तिविकासः, नैतिकशिक्षा च मुख्योद्देश्यं भवति।

अतः उपनिषदः ज्ञानमार्गप्रधानाः, पुराणानि भक्तिमार्गप्रधानानि इति स्पष्टं भवति।

सामाजिक-सांस्कृतिकप्रभावतुलना (Socio-Cultural Impact)

उपनिषदः मुख्यतया विद्वत्समाजे प्रभावं कृतवन्तः, दार्शनिकपरम्परायाः विकासे योगदानं दत्तवन्तः। पुराणानि तु जनसामान्ये अधिकं प्रभावं कृतवन्तः, धार्मिकानुष्ठानानां, उत्सवानां, परम्पराणां च संवर्धने सहायकानि अभवन्।

अतः भारतीयसंस्कृतेः निर्माणे उभयोरपि महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते।

समन्वयात्मकदृष्टिः (Integrative Perspective)

उपनिषदः भारतीयदर्शनस्य मूलाधारः सन्ति, पुराणानि तस्य विस्ताररूपेण दृश्यन्ते। ज्ञानं भक्तिश्च उभे अपि परस्परपूरकत्वेन विकसिते इति अस्य अध्यायस्य प्रमुखः निष्कर्षः।

उपसंहारात्मकनिष्कर्षः (Summary of Findings)

अस्मात् तुलनात्मकविश्लेषणात् ज्ञायते यत्—

- उपनिषदः गूढदार्शनिकतत्त्वप्रधानाः सन्ति।
- पुराणानि सरलभक्तिपरककथारूपेण तदेव तत्त्वं प्रचारयन्ति।
- उभयोरपि परम्परयोः लक्ष्यं मानवजीवनस्य आध्यात्मिकोत्कर्षः एव अस्ति।

सन्दर्भ-सूची (Bibliography)

1. राधाकृष्णन्, सर्वपल्ली — *भारतीयदर्शनम्*। दिल्ली: जॉर्ज एलेन एण्ड अनविन, 1951।
2. उपाध्याय, बलदेव — *भारतीयदर्शन-इतिहासः*। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज़, 1963।
3. शङ्कराचार्यः — *उपनिषद्भाष्यम्*। वाराणसी: चौखम्बा प्रकाशनम्, 1998।
4. वेदव्यासः — *महापुराणानि* (भागः 1–18)। मुम्बई: गीताप्रेस, 2005।
5. म्यूलर्, माक्स् — *The Upanishads* (Sacred Books of the East)। ऑक्सफोर्ड: क्लेरेंडन प्रेस, 1884।